

Мария Илиева (Велико Търново)

Местоимения и табу¹⁾

✦ Ключне речи:
табу, евфемизъм, езикова
картина на света,
книжовно: не книжовно,
местоимения.

У раду се разматрају питања табу као компонента бугарског језичког модела света. Интерпретира се еуфемистичка употреба заменица кроз њихове семантичке и синтактичке карактеристике. Стиже се до закључка да еуфемизација као последица табу речи разграничава стандардно : нестандардно у бугарском језичком моделу света.

В «освободената» бугарска книжовна реч от последните години все често се наблюдава необходимостта да се употребяват думи, считани за цинични и вулгарни – последица от рязкото навлизане на жаргона в езика на интелигенцията, както и на множество културни контакти (преводи на книги и филми с открито цинично съдържание).

Това насочва вниманието към възможностите на книжовния език да предаде съответното съдържание, без да нарушава приетия етикет.

В тази статия ще се спрем предимно върху някои случаи на етикетно табу, свързани с наименованията на части от човешкото тяло и на дейностите, свързани със секса, и върху евфемизацията им с

1) Под табу тук разбираме «забрана да се употребяват известни думи» (Георгиев, Дуриданов. 1978: 169), която може да бъде наложена по нравствено-етични, културни, религиозни, социално-политически и др. извънезикови причини (Вътов 1995: 226). Тя се налага, когато думата има за референт нещо свръхестествено (и в този смисъл заплашително) или пък се съотнася с нещо, което според идеализираната картина на света за съответната общност е срамно, забранено, т. е. е отрицателно маркирано. Това последното ще наречем *етикетно табу*.

местоимения²⁾. Ако другите случаи на табу са повече или по-малко унаследени или политически наложени, то това табу се нуждае според нас от по-задълбочени обяснения. В субтитрите на американските филми, които изобилстват с цинизми, прави впечатление, че често срещу английската дума *penis* стои местоименен евфемизъм, въпреки че българският език разполага освен с международната лексема, с изобилие от думи за назоваване на мъжки полов орган. Ще приведем само един пример: *Те се боцкат и в оная работа* (в оригинала *penis*), *ако имат здрава вена*. Защо е така?

Възможен отговор на този въпрос намираме у Стефан Гидиков. Авторът тълкува сексуалното поведение на българина като «остър физиологичен копнеж, който е обаче потиснат и свит и всички негови прояви носят отпечатък на сдържаност, скритост и стеснителност» (Гидиков 1995: 422). Същият автор обяснява и присъствието на цинизми в българското народно творчество като «отдушник на още девствен, първобитен, със силна жизнена енергия, но със свито полово чувство народ, който е търсил да изрази в реалистични представи потиснатия си полов копнеж» (Гидиков 1995: 423). Въпреки че твърденията на автора на някои места са пресилени, специално езиковата изява на българина по отношение на думите, свързани със секса, подкрепя едно такова схващане.

В по-ново време опит за обяснение прави А. Бенбасат (Бенбасат 1998). В книгата си той коментира развитието на

еротичното в българската литература. Авторът стига до извода, че ако в края на миналия век и в началото на нашия еротиката отсъства от литературния дискурс, то е поради задържащия характер на патриархалния морал. Едва през 30-те години на века можем да говорим за еротична литература, и то много за кратко, тъй като в периода 1945–1950 година тя е заклеймена като остатък от миналото, изравнена е с порнографията и е напъдена отново от литературата ни, защото новият герой по оруеловски трябва да изпитва отвращение към секса. Всичко това е израз на един властващ морал, който не може да не намери изражение и в езика. Не-сексуалното възпитание в обществения живот и не-еротизмът в литературата и изкуството са наложени, казва А. Бенбасат. Единствено могат да се употребяват евфемизмите, «за които трудно можеше да се разбере какъв точно смислов оттенък носят» (Бенбасат 1998: 161).

Направеният преглед свидетелства, че за българина в областта на сексуалните взаимоотношения съществува езиково табу. Ще резюмираме само с думите на Н. Шейтанов: «Нашите образовани хора смятат, че културното благоприличие налага да се пази мълчание върху «деликатните работи» на брачния живот. Затуй литературният ни език е усвоил традиция на строг пуризм спрямо думите от сексуално естество» (Шейтанов 1995). Прегледът на основните речници на българския език от Найденов Геров до днес³⁾ показва, че доколкото еротичната,

2) Местоименията се използват като евфемизми и при други случаи на езиково табу – напр. по идеологически причини или в случаите на реликти от стари религиозни вярвания и ритуали, от християнството и др. (М. Илиева 2002).

3) Речник на съвременния български книжовен език, С., 1959 г.; Речник на българския език. Т. 1–9. С., БАН; Ст. Младенов. Български тълковен речник. Т. 1. А–К. С., 1951; Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров,

ако можем така да я наречем, лексика въобще присъства, тя е с бележка *Грубо, Простонародно, Разговорно*. В два от речниците (на Ст. Младенов и преработения от Дим. Попов *Речник на седмината*) срещаме по-свободно отношение към тази лексика, макар и с уговорки в бележките, което си обясняваме с времето на подготовка на речниците – края на 30-те и 40-те години за първия и 90-те години за втория⁴⁾. Можем само да съжаляваме, че речникът на Ст. Младенов не е цялостен и не е в по-активна употреба. Иначе човек остава с впечатлението, че родният му книжовен език не разполага с неутрални средства за назоваване на съответните части на човешкото тяло и техните функции. Дори в *Етимологичния речник* и в *Речника на жаргона* се изписват на латински наименованията, от които те «стават» по-малко срамни. Или по-книжовни? Стигаме до заключението, че доколкото срамът е резултат на отношение с другите, вид невербално общуване,

в ценностната картина⁵⁾ за свят на българина тези реалии са срамни, назоваването им с точните имена се счита за срамно, неприлично, белег на ниска култура⁶⁾. Т. е. те са толкова интимни, че представянето им пред другите се счита за срамно. В този смисъл техните наименования са «низвергнати» в изисканата реч и ако въобще се говори за тях, се използват евфемизми. Нещо повече, при тях се наблюдава явление, което ще се осмелим да наречем «обратно назоваване» – думите, които назовават тези части на човешкото тяло, се считат за обидни и се използват в афектирани разговори като обидни наименования на човек. В духа на традицията, ще посочим най-мекия от тези изрази – *задник такъв*.

Корените на евфемизирането посредством местоимения са стари, което свидетелства за неговата значимост за българското езиково съзнание. Въпреки че фолклорът не познава забраната⁷⁾ да се произнасят имената на части от човешкото

Български тълковен речник. С., 1973; Български тълковен речник. На седмината. Допълнен и преработен от Димитър Попов. С., 1994; Н. Геров. Речник на българския език. С., 1975 г.; Ст. Буров, В. Бонджолова, М. Илиева, П. Пехливанова. Съвременен тълковен речник на българския език. В. Търново, 1995.; Ст. Буров, П. Пехливанова. Речник на чуждите думи в български. В. Търново. 1995; Речник на чуждите думи. С., БАН, 1993; Ал. Милев, Й. Братков, Б. Николов. Речник на чуждите думи в българския език. С., 1964; Г. Армянов. Речник на българския жаргон. С., 1993; Етимологичен речник на българския език. С. Т. I - V.

- 4) Вж. А. Бенбасат за отношението към еротичното в българската литература през тези периоди.
- 5) А. А. Уфимцева отбелязва, че особено виждане за света формират номиналните класове, експресивната и модалната лексика, различните интензификатори и съчетания от думи, които формират ценностната картина за свят. Приема се, че особено виждане върху света създават т. нар. незначими начини за съществуване на смислите: създаването на познавателни образи с помощта на различни метафорични средства и косвени наименования. (Ролята 1988:140)
- 6) Едва ли това е така само в картината за свят на българина, но осъществяването на паралели в тази посока не влиза в целите на настоящето изложение.
- 7) Добре, че събирачите на народното творчество не са подхождали към него подборно и цензуриращо, както това правят езиковедите, та имаме запазени все пак разговорни употреби на думите от тематична група «секс». В препоръките си към тях

тяло и на дейности, свързани със секса, във фолклорните източници се срещат и примери като субстантивираното и често членувано лично местоимение *оно* (*то*) в значение на «детероден орган», напр.: *Без оно на годеж; Де е на магарето опаишката, де е на камила **оното**; Оно на она прав стая; Някому ся сърце топи, някому ся оно вири* и др.; или други лични местоимения за трето лице *вм.* детеродни органи, напр.: *И гола жена без нея не ходи; Дядо владица не е женен, но си го носи за всеки случай; Да си ми я давала, когато ми е ставало* и др. (ЦБ). Също в устното народно творчество се срещат примери с отместоимения глагол *онождам* в значение на «осъществявам полов акт», напр.: *Не се оставяй да те бият и да те онодят, че се не връща*. П. Р. Славейков пише по повод на езика на събираните от него пословици и поговорки: «Простолюдие то по навик често така се разправя с *оня*, *оно* и *онодя*, та па и поцивилизованите понякога от привардване да не произнасят галатни (=нечисти, мръсни, развалени) думи, си служат с тия же. Това особено преобладава в Търновско, а в Шуменско се употребява: *инаквам, инаквал, инаквото*» (Славейков 1972: 66).

С развитието на чувството за книжовно, със съзнателното дистанциране от народно-разговорното в речевия етикет свързваме изобилието от евфемистични местоимения употреби в съвременната говорна практика.

С най-голяма семантична «пълнота» се отличават личните и показателните местоимения. Те покриват две забранени области: **полов орган – мъжки и женски** (*Мен ме е страх от раждане и болки и съм решила да се омъжа за момък, който няма **онова*** (ТН); *Мерихме си **ги***. *Моят излезе най-дълъг и затова мен избраха* (ТН); *Върнал се той у дома, ама какво да прави, като е без **онуй**? Как ще оножда жена си?* (ТН)); **функция на този орган** (*С мъжа ми **го** правим и сутрин, и вечер* (субтитри на филм); *Една жена си вършила **оня работа** с чужд мъж* (ТН)).

Както функцията, така и органът може да бъде изразен и от самостоятелно употребено местоимение (*Ух пък ти! Акъла ти все в **това**! Остаря и не поумня!* (ТН); *Мъжо, мъжо, видя ли, че правих **онова** пред очите ти и ти само ме гледа* (ТН), и от местоименен израз (*Едно момиче си расло все вкъщи и не разбираше от **оня работа*** (ТН); – *Защитаха ли те вече? – Е | на **онова място** | не ме е защипвала* (РР); *Една мома я било много страх от **оня работа** и затова не щяла да се жени* (ТН). Специализирани в назоваването на функцията са отместоимения глаголи, чието явно изразено значение започва да си пробива път в речниците⁸⁾, напр.: *Да ти **таковам** таковаквата* (РР); *Абе, дядо попе, срам ме е било друг път да ти го кажа, ама знаеш ли, че баба попадия все ме закача и ме кара да я **таковам*** (МБД); *Разговорихме се малко с момичето, па се преборихме и аз, без да искам, го* (МБД); *Ей, мъжо, не можеш*

Ив. Шишманов казва: «Даже и *неприличните* (както приказки тъй и песни) заслужават и трябва да се записват. Събирачът, когато дойде работата до наука, трябва да се откаже от квакерщината и да не се гнуса от предмета си. Той е естествоизпитател и като такъв трябва да работи. Вук Караджич не се е стеснявал (подч. мое – М.И.) да приема в речника си и неприлични думи» (Шишманов 1889: 46).

8) Вж. новото издание на *Речника на седмината*. – София – 1994. при *таковам*, както и *Съвременен тълковен речник на българския език*. – В. Търново – 1995.

да ме спреш! Стига да поискам, ще се **онодя** пред очите ти! (тн)

Отъждествяването на човек с пол, което според Н. Шейтанов е останало от някакъв култ към гениталиите (Шейтанов 1995: 287), обяснява присъствието на личните местоимения в евфемистичната парадигма на наименованията за секс. Употребата на показателните местоимения като евфемизми се свързва с една тенденция, която ще бъде обяснена по-нататък в текста.

Поради ограничеността на самостоятелната употреба на притежателните местоимения, те по-рядко влизат в описваните тук евфемистични изрази (*Да пази бог от такова нещастие! Моят си е на мястото. Е го – и сега го държи под расото!* (тн); *Аз с **моя** големия все ще намеря къде да пресня, ама на тебе ще ти е зле!* (тн); *Тоя твоя не е да трошиш орехи с него, ами в дупки да го пъхаш* (тн). Примерите показват, че в този случай на субстантивацията притежателните местоимения могат да са придружени от определения (*моя големия*) или от показателни местоимения (*тоя твоя*), чрез които се актуализира желаната семантика. Употребата на притежателните местоимения вместо името на половия орган вероятно е резултат на елипса, но заедно с това може да се свърже със семантиката за притежание, която се покрива с признака [неотделима част], характерен за всеки един телесен орган.

Отчасти при табуирането участват и неопределителните местоимения. Неопределеността, която е семантична доминанта при тях, се наслагва върху по принцип неконкретната семантика на местоименията като клас думи и ги прави много удобни за употреба при табу, напр.: *– Недей да бързаш – казала тя. – Ще му дойде редът и на **това нещо*** (тн);

*Една жена на капитан искала да язди кон, опитала да вземе коня, но паднала, полата ѝ се вдигнала и ѝ се видяло **нещото*** (цв).

От останалите местоимения въпросителните имат употреби, които наподобяват евфемизми, напр.: *За **чий** ми е това?*; или *За **какъв** ми е това?*, но тези примери са по-скоро резултат от елипса, отколкото от търсена евфемизация, затова ще се въздържим да ги коментираме. Вероятно поради ангажираността си да съотнасят думи и части от текста относителните и възвратните местоимения нямат евфемистична употреба. Твърде вероятно е семантиката на тотално отрицание или обобщение пък да изключва отрицателните и обобщителните местоимения от тези конкретизирани и обособени като семантика употреби.

При обобщаването на всички местоименни евфемистични изрази, резултат от табуиране на имената на части от човешкото тяло и дейности, свързани със секса, се получава следното:

Мъжки полов орган: *го; (какъв); моя (твоя); нещо; оная (ми) работа; оно; онова; онова място; оня;(чий).*

Женски полов орган: *моята; нещо; нея; она; оная (ми) работа; оно; я.*

Осъществявам полов акт: *(върши) оная работа; онова; онождам; правим го; таковам; това нещо.*

В направената систематизация на употребите прави впечатление съвместното действие на две противоположни тенденции – заедно със семантичната неконкретност при употребата на местоименията в евфемистична функция се наблюдава стремеж към определеност, който е изразен и формалнограматически, в някои от примерите дори два пъти (срв. примерите *нещото, моят, моята, оното, моя големия, тоя твоя* и, разбира

се, всички употреби с показателни местоимения, които по принцип внасят семантика за определеност, поради връзките си с определителния член). Съчетаването на двете тенденции дава възможност според нас едновременно да се «избяга» от употребата на точната дума, но и да се конкретизира достатъчно евфемизмът, като не се дава възможност за двусмислица. Немотивираната нито контекстово, нито ситуационно определеност е намигване към събеседника, за да се актуализира «забранената» семантика.

Интересно е коя от функциите си реализират местоименията като наименования на органи и дейности, свързани със секса. Според нас тук става въпрос за деиксис, тъй като никъде в макроконтекста не се споменава по друг начин референтът, за да се говори за анафора. Този деиксис обаче се нуждае от известни обяснения, защото се наблюдават отклонения от основната признакова семантика на местоименията. Съотнасянето с реалната ситуация на речта би предположило много по-активно участие на показателните местоимения за близка определеност. От прегледа на местоименията евфемизми в тази област обаче се вижда, че напротив – тъкмо показателните местоимения за далечна определеност са активно ангажирани. Формалният парадокс може да бъде обяснен чрез интерпретацията му във връзка с опозициите *свое:чуждо* и *добро:лошо*. Тъй като табуирането предполага отрицателна маркираност на референта⁹⁾, местоимението поема тази отрицателна марка (Илиева 2002). При съотнасянето на двете опозиции лошото се идентифицира с *чуждото* (респ. *далечното*), което и обяснява много

характерната употреба на показателното местоимение *оня*. Едно такова семантизиране на *оня* е облекчено и от способността на деиктичния компонент да насочва непосредствено към референта (Волф 1974: 6). Конкретната референциална отнесеност на местоименията в тази употреба много точно се ескплицира от факта, че за представяне на едно и също значение се използват две противоположни по признаковата си семантика местоимения: *моят* (реализиращ признаци [+неотделима част (близост)], следователно [+тук], [+сега/винаги]) и *оня* (реализиращ признаци [+отдалеченост], [-тук], [-сега]). Това ни довежда до извода, че местоименията в този случай са се откъснали от признаковата си семантика и в процеса на употреба са съвпаднали в денотативната си отнесеност. Една такава гледна точка изисква преосмисляне на тълкуванията на местоименията в речниците на българския език и включване на нови, в известен смисъл денотативно обусловени значения.

Налага се изводът, че употребата на местоименните форми вместо точните глаголни или именни наименования е белег на съзнателно търсено разграничение между книжовно и некнижовно, или по-точно между народно-разговорно и книжовно-разговорно. В доказателство на това ще обърнем внимание върху още един факт. През последните десет години се засили интересът към т. нар. «блажен фолклор», чиито произведения, дълго време скривани или премълчавани, бяха публикувани в няколко сборника. Прави впечатление обаче, че в случаите, когато фолклорните източници се публикуват без редактиране, словесно точно се из-

9) По въпроса вж. Кодухов 1987: 165.

ползват и наименованията на органите, и наименованията на действията, свързани със секса. Напротив, авторските преизкази, представени от Анатоли Анчев и Владимир Пенчев в книгата «Гънкио намек», изобилстват от евфемистични употреби на местоимения и отместоименни форми (150 примера), разбира се и от други евфемизми, като авторите сами обръщат вниманието на читателя, че съзнателно редактират текста, «когато се налага отстраняването на някои груби цинизми» (тн: 143). Съзнателното евфемизиране на текста, «избягването на цинизмите» явно е белег за книжовност според авторите. С това съзнание за книжовност може според нас да се обяснят и установените «необясними» пропуски в речниците на българския език.

И накрая възможно обяснение за тях можем да потърсим в българската картина на света. Доколкото «виждането» със свои очи е основно верификационно средство в нея¹⁰⁾, табуирането засяга много повече писменото слово, отколкото устното. Вероятно затова във фолклора и в простонародната (устна!) реч се срещат употребени лексемите, назоваващи части от човешкото тяло, свързани със секса, и техни функции, а в писмената (видима!) реч – речниците и книжнината, се избягват. Това твърдение не може да се

абсолютизира и подлежи на дискусия или на по-обстойна аргументация, но едно такова отношение към словото може да обясни нелепото твърдение на Б. Болгар: «Срамни били половите части! – Само имената им на нашия каруцарски език са грозни (подчерт. мое – М. И.)¹¹⁾».

В заключение трябва да кажем, че табуто върху наименованията на части от човешкото тяло и техните функции е специфично за българската книжовна реч. Доколко наблюдаваното в последно време разкрепостяване в една част от съвременната литература е значимо явление с трайни последици за езика, респ. езиковата картина на света, или е подражателно явление с временен характер, не е ясно. Засега според нас то не може да се тълкува като книжовноезиков факт, затова го пренебрегваме в разсъжденията си. Табуто е наложено от извънезикови предразсъдъци, вероятно резултат от съзнанието за скритост, когато става въпрос за проблемите на секса и физиологията. В българския език местоименията твърде успешно се специализират като евфемизми за табуирани названия (глаголни и именни) от тази област, поради семантичната си амбивалентност – възможността да се семантизират и десемантизират в контекста, което обслужва тези предразсъдъци.

10) Т. Цивян коментира, че семиотичната опозиция *видим/невидим* е основен експликант на опозицията *вътрешен/външен* в балканския модел на света (Цивян 1990: 159).

11) Държим да подчертаем, че с останалата част от мнението на Б. Болгар, изразено по повод на литературата ни, сме съгласни: «Искам да обезсрамя тялото и неговата квинтесенция – пола. Аз знам, вам хората на щуравото приличие, вам хората с мозъци на стари моми ви е обидна моята реч. Но запомнете, че никои звук, който говори за живот, не е неоправдан. Най-сетне ние сами ще съумеем да се освободим от най-нелепия предразсъдък на бащите ни: предразсъдък за греховността на пола. [...] И затова аз повтарям, че не природното е срамно, а противоположното» (Болгар 1937: 56–57).

*summary*Σ **Pronouns and Taboo**

280

In this study the author defends the thesis that the Bulgarian national psychology has tabooed the subject of sexual relations. This thesis is discussed in a general humanitarian aspect while the conclusions are based on linguistic material (colloquial speech, lexical representation, folklore sources, subtitles) as well as on articles of Bulgarian philosophers and literary critics. A major task of the study is to motivate the place of the pronouns in the process of euphemization by systematizing the various types of pronouns that take part in this process and by relating this use of theirs to their semantics and to their deictic function. It is pointed out in conclusion that the pronouns not only participate actively in the process of euphemization but that they also allow maximum adequacy in understanding the process of communication due to the combination of two contrary tendencies – one toward non-concreteness (a result of their inadequate semantics out of context) and another toward definiteness expressed also in a formal grammatical way.

Only time will show whether the certain freedom in a part of the contemporary literature is a significant phenomenon with lasting consequences or it is only an imitative phenomenon. The author points out that for the present this phenomenon could not be interpreted as a linguistic fact and that the taboo on the direct appellations of parts of the human body connected with the sexual relations and on some of their functions is a specific characteristic of the standard speech of the Bulgarians. The pronouns successfully distinguish the refined standard speech due to their ability to assume or to lose semantic nuances in context – an ability that serves the non-linguistic prejudices that have imposed the taboo.

Съкращения

мбд — А. Анчев, Вл. Пенчев. Малък български декамерон. – София 1992.

рр — Разговорна реч

тн — А. Анчев, Вл. Пенчев. Тънкио намек. – София 1992.

фе — Фолклорен еротикон. Т. VII. Гнусни и смешни приказки от Прилепско. Събрал Марко Костов Цепенков. – София 1999.

цб — От уста на уста, от ухо на ухо. Нецензурното и циничното в българското народно творчество. Съст. Цочо Билярски. – София 1993.

Библиография

Бенбасат 1998: **Бенбасат, Алберт**. Българската еротиада. – София.

Болгар 1937: **Болгар, Боян**. Жива и мъртва Атина. – София.

Волф 1974: **Волф, Елена**. Грамматика и семантика местоимений. – Москва.

Вътов 1995: **Вътов, Върбан**. Фонетика и лексикология на българския език. – В. Търново.

- Георгиев, Дуриданов 1978: **Георгиев, Владимир; Дуриданов, Иван**. Езикознание. – София.
- Гидиков 1995: **Гидиков, Стефан**. Половата свитост на българина като основа на неговия характер. – In: Защо сме такива? – София. – С. 421–428.
- Илиева 2002: **Илиева, Мария**. Местоименията като евфемизми. – In: Състояние и проблеми на българската ономастика 6. Материали от юбилейната конференция, посветена на 80-годишнината на проф. Н. Ковачев (22–24 ноември 1999, В. Търново). – В. Търново – С. 89–94.
- Кодухов 1987: **Кодухов, В. И.** Введение в языкознание. – Москва.
- Ролята 1988: Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – Москва.
- Славейков 1972: **Славейков, Петко**. Български притчи или пословици и характерни думи. Събрани от П. Р. Славейков. – София.
- Цивян 1990: **Цивьян, Т. В.** Лингвистические основы балканской модели мира. – Москва.
- Шейтанов 1995: **Шейтанов, Найден**. Сексуалната философия на българина. – In: Защо сме такива? – София. – С.280.
- Шишманов 1889: **Шишманов, Иван**. Значението и задачата на нашата етнография. – In: сбнунк. Кн. I. – София.